

Præeksistens i Johannesevangeliet

Hvordan og hvorfor?

Troels Engberg-Pedersen

Abstract: Beginning from John 8.58 ("Before Abraham was, I am"), the article addresses the two (in themselves non-Johannine) notions of 'pre-existence' and 'incarnation' in the gospel's Prologue. On the basis of an analysis of the Prologue that focuses on the dynamic development (from 'logos' and 'light' to John the Baptist and Jesus Christ) and the central role of the Baptist's 'witness', it is argued that as soon as one combines the Prologue with the way the Gospel *spells out* the Baptist's witness in 1.19-34, one may reach a fairly simple and quite precise understanding of the way in which Jesus Christ was 'pre-existent' (as 'logos' and 'light') and underwent 'incarnation'. This occurred when God's 'spirit' (*pneuma*) descended upon Jesus of Nazareth as part of the (non-) baptism to which the Baptist bears witness. Jesus of Nazareth was not 'pre-existent', the 'logos' was. When the two come together in 'Jesus Christ', it becomes possible for *him* to say that he was before Abraham. In support of this reading, the article briefly suggests how the relationship between 'logos' and 'pneuma' within Stoicism may give support for and precision to the Johannine cosmological and ontological understanding of 'Jesus Christ'.

Keywords: John — Stoicism — Incarnation — Pneuma — John ch. 1

"Før Abraham blev født er jeg" (Joh 8,58). Jøderne blev rasende og ville stene Jesus. Men han gik i skjul (8,59). Scenen udgør det afsluttende højdepunkt på et langt, sammenhængende forløb i Johannesevangeliet (kap. 7-8), der gradvis fører frem til en radikal konfrontation mellem jøderne og Jesus. På et tidspunkt har jøderne påberåbt sig Abraham som deres stamfar (8,33.39), hvortil Jesus har repliceret, at deres sande far er Djævelen (8,44). Hans egen far derimod er Gud (8,49), og hvis

man overholder Jesu *logos*, skal man aldrig dø (8,51).¹ Det griber jøderne så i luften i det afsluttende løb op mod 8,58: Ikke dø (8,52)? Står du da over vores far, Abraham? Han er jo død. Og profeterne er døde: "Hvem gør du dig selv til?" (8,53). Jesus: Det er min far, der giver mig min glansfulde status (*doxa*) – ham, om hvem I siger, at "Han er vores Gud" (8,54). Og dog kender I ham ikke, men jeg kender ham og overholder hans *logos* (8,55). Jeres far, Abraham, jublede ved tanken om, at han skulle se min dag, og han så den faktisk og glædede sig (8,56). Jøderne: Har du da set Abraham? (8,57). Jesus: "Før Abraham blev født ... (8,58).²

Som næsten ethvert andet stykke i Johannesevangeliet er denne tekst til det yderste kompakt og rummer samtidig næsten hele essensen af, hvad Jesus siger om sig selv i det evangelium. Men det må pakkes vældigt ud. Gud som Jesu far, Jesu *logos* og Guds *logos*, aldrig dø, at kende Gud – alt det må forklares yderligere: Hvad betyder det egentlig? Derudover spiller netop denne tekst i høj grad på en forestilling om 'præeksistens': at den Jesus, der står i templet og taler med jøderne, 'er', 'var' eller 'har været', før Abraham blev født, men at Abraham så også – så at sige da han *var* blevet født – både så frem til 'Jesu dag' og også faktisk så den og glædede sig over den. Også her er der noget, der må pakkes ud. For det, der siges at have foreligget før Abrahams fødsel, er: Jeg er! Og hvad betyder så det? Og hvordan kan Abraham både have set frem til 'Jesu dag' (hvad det så betyder) og faktisk også både set den og glædet sig over den?

Det allersidste spørgsmål kan vi nok hurtigt få ryddet af vejen. Også andetsteds hører vi, at gammeltestamentlige skikkelser forudså Jesus. Nogle citater fra profeten Esajas i kap. 12 (12,38-40) forklares med, at Esajas "så hans [Jesu] glansfulde status (*doxa*) og talte om ham" (12,41). Så mon ikke det samme gælder om Abraham? Her møder vi altså det forhold, at nogle profetiske skikkelser i 'gamle dage' skuer *frem* mod – og vitterligt kan *se* – begivenheder, der udspiller sig langt senere, nemlig i Johannesevangeliets berettede nutid. Omvendt hører vi så også, at Jesuskikkelsen i sig selv *går tilbage* til før Abrahams fødsel, eller altså at 'Jeg er' allerede før det tidspunkt. Jesu identitet strækkes altså fra nuet tilbage til før Abraham. Det må vi forsøge at pakke ud. (1) Hvordan skal det helt konkret forstås? (2) Og hvorfor lader Johannes Jesus skildre sig selv på den måde?

1. I det følgende oversætter jeg ikke ordet *logos*, som kan betyde 'ord', 'tanke', 'plan' osv. Til sidst i artiklen vil det vise sig, at den bedste oversættelse er 'plan'.

2. Hvor intet andet er angivet, er oversættelserne mine egne. Teksten er Nestle-Aland, 26. udg. Forum for Bibelsk Eksegese, vol. 18

Hvordan 'præksistent'?

Hvis Abraham og Esajas kunne skue *frem*, hvorfor skulle Jesus så ikke kunne eksistere *tilbage*? Vi har nok lettere ved at forstå det første end det andet, men sådan så man ikke på det i antikken. I Filipperebrevets såkaldte 'hymne' (Fil 11-2,6) skildrer Paulus noget, der må forstås som Jesu Kristi præksistens i himlen, forud for at han (ved en nedstigning?) tog et menneskes skikkelse og led døden på et kors. Noget tilsvarende (bortset fra det om korset) fortælles om en skikkelse som Alexander den Store, når skribenten Plutarch (omkring 100 e.Kr.) beretter om ham, at han selv mente (lidt ligesom Jesus i Johannesevangeliet), at han var "kommet fra Gud" (ἦκειν θεόθεν) for at stifte fred mellem folkeslagene på jorden.³ Sådan har man da også traditionelt forstået Jesu 'præksistens' i Johannesevangeliet.⁴ Når der i den ovenfor parafaserede tekst tales om både Guds og Jesu *logos*, så peges der klart tilbage til Johannesevangeliets berømte prolog, og dér er et hovedtema jo netop 'inkarnationen': at *ho logos* var til stede ved verdens begyndelse, at den var "hos Gud" og selv var et stykke Gud (1,1) – og at *ho logos* så "blev kød (σὰρξ ἐγένετο) og opslog sin bolig blandt os", så "vi så hans glansfulde status (*doxa*) ... som énbåren (søn) fra faderen" (1,14). Tales der ikke her om 'præksistens' og 'inkarnation' i den mest direkte betydning: Jesus *var* (og er selvfølgelig fortsat) den *logos*, der skildres i 1,1, og denne Jesus-*logos materialiserede* sig så i kød (og blod) i mennesket Jesus (fra Nazareth)? Sådan forstår man det som sagt traditionelt, og det kunne man måske godt lade sig nøje med, hvis det kun drejede sig om at forstå selve prologen (1,1-18). For uanset hvordan man nærmere skal forestille sig 'præksistens' og 'inkarnation' i forbindelse med *ho logos* og Jesus, så er formålet med det hele i sig selv klart nok, sådan som det skrives ud i prologens sidste vers. Intet menneske har nogensinde *set* Gud, men den "énbårne Gud", dvs. Jesus Kristus (fra 1,17), som han er skildret i 1,14 (se ovf.), "han, som (nu) er i faderens favn", han *fortolkede* Gud (1,18). Med andre ord: Den Jesus Kristus, hvis liv, død og opstandelse fra de døde nu skal fortælles, og som nu igen efter opstandelsen befinder sig hos Gud, sin far, han *havde set* Gud forud for, at han kom til jorden, og han *udlagde* derfor, mens han var på jorden, Gud i alt, hvad han sagde og gjorde, som det herefter skal fortælles i evangeliet. Hvordan kunne han så det? Fordi han *var* den 'præksistente', 'inkarnerede' *logos*, hvis forhold til Gud blev lagt fast i prologens første vers.

3. Plutarch, *De Alexandri Magni Fortuna aut Virtute* 329C.

4. Jeg skriver konsekvent 'præksistens' (og senere 'inkarnation') i 'scare quotes' for at understrege, at selve disse begreber jo ikke findes hos Johannes. Da det er ham, vi vil forstå, må vi fokusere på, hvad han faktisk skriver, og ikke lade os distrahere af senere forestillinger om henholdsvis præksistens og inkarnation.

Som sagt: Hvis man bare vil forstå selve prologen, kan man udmærket lade sig nøje med den forståelse af såvel 'præksistens' som 'inkarnation'. Hvad man så vil forestille sig, er, at en selvidentisk størrelse, som vi kan kalde Jesus-*logos*'en, dvs. Jesus *som logos*, var 'præksistent' til stede ved verdens begyndelse for så at blive konkret, jordisk 'eksistent' ved noget, der kan kaldes 'inkarnationen', dvs. da Jesus-*logos*'en "blev til kød". Denne forståelse af 'præksistens' og 'inkarnation' i Johannesevangeliet er imidlertid, vil jeg hævde, forkert. Det er muligt at give en lidt mere præcis beskrivelse af, hvordan Jesus ifølge Johannes var 'præksistent', og dermed også af, hvordan man skal forstå 'inkarnationen'. Men jeg må med det samme advare læseren. Hvis den her foreslåede, alternative forståelse er rigtig, vil det vise sig, at selve begrebet 'inkarnation' er stærkt misforståeligt, hvis det tages for pålydende. Der er ikke længere tale om, at noget (Jesus-*logos*'en) *bliver til* 'kød' (fysisk krop), altså bogstaveligt talt 'in-karneres'. Derimod skal man forestille sig, at en bestemt, jordisk, fysisk krop, nemlig Jesus af Nazareths, på et bestemt tidspunkt bliver 'bærer af' Guds *logos* (på en præcis måde, som vi nærmere skal se på), en *logos*, som har været til stede fra verdens begyndelse osv. Det, der er 'præksistent', er altså Guds *logos*. Jesus af Nazareth var ikke 'præksistent'. Han eksisterede ikke fra verdens begyndelse, men blev på et bestemt tidspunkt *gjort* ét med Guds 'præksistente' *logos*. I den forstand er denne *logos* 'inkarneret' i ham.

Nuvel: Hvordan kan Jesus så hævde i det vers, vi tog udgangspunkt i, at "Jeg er", før Abraham blev til? Der er to svar. Det første er, at den, der taler her, er Jesus Kristus, som jo også er den skikkelse, der tales om i prologen (jf. 1,17). Og Jesus Kristus er forskellig fra det menneske af kød og blod, som vi kalder Jesus af Nazareth. Jesus Kristus er netop betegnelsen for Jesus af Nazareth *som* bærer af Guds *logos*. Den skikkelse – altså Jesus Kristus – kan så ganske udmærket sige, at han var til før Abrahams fødsel. Og det er også ham, der igen og igen gennem hele Johannesevangeliet hævder, at 'han' er 'steget ned' fra himlen osv. Det andet svar følger så af det første. For når Jesus Kristus siger, at "Jeg er", så erklærer han med dette 'Jeg er', som tydeligt peger tilbage på Guds egen selvbeskrivelse i Det Gamle Testamente, at han har netop det forhold til Gud, som prologen har fremlagt i sit billede af Guds *logos*. Som bærer af Guds *logos* kan Jesus Kristus med fuld ret sige om sig selv: "Jeg er".⁵

Så vidt en alternativ forståelse af såvel 'præksistens' som 'inkarnation' i forbindelse med Jesus. Hvad er så argumenterne for den? Det følgende bygger grundlæggende på den fortolkning af betydningen og funktionen af 'ånden' (*pneuma*)

5. For gode overvejelser over, hvad Jesu brug af "Jeg er" om sig selv egentlig betyder, se C.K. Barretts note til Joh 8,24 (1978, 342) med henvisninger til GT. Se også (som altid) C.H. Dodd (1953, spec. 93-96).

i Johannesevangeliet, som Gitte Buch-Hansen har fremlagt i sin ph.d.-afhandling (2010). Selve den alternative forståelse af 'præksistens' og 'inkarnation', som ikke er fuldt udfoldet hos Buch-Hansen, findes foregribet i en artikel af den engelske teolog Francis Watson (1987). Men de nærmere argumenter, jeg vil fremføre, er mine egne.

Der er grundlæggende to argumenter, hvoraf det første og vigtigste hører direkte til under 'præksistensens' hvordan og det andet snarere under dens hvorfor. Det første vedrører sammenhængen mellem Johannesevangeliets prolog og resten af kap. 1. Lad os først se på den indre progression i selve prologen.

Væren og tilstedekomst i prologen

Der er to forhold i prologen, som er særlig vigtige for forståelsen. For det første kan man konstatere, at der anvendes to betegnelser for det, der var "hos Gud" "i begyndelsen". Dels er det selvfølgelig *ho logos* selv. Dels er det 'lys' eller 'lyset' (*to phôs*). Til at begynde med (1,1-3) og i 'inkarnationsverset', 1,14, er det *ho logos*; i mellemstykket (1,4-10?) er det 'lyset'. Forskellen er ikke nødvendigvis så stor. Længere fremme i evangeliet kan Jesus jo både tale om "min *logos*" (som vi så: 8,51) og hævde, at "Jeg er verdens lys" (8,12). Man kan måske forestille sig, at 'lyset' så at sige er den synlige manifestation af *ho logos*, der i sig selv ikke er direkte synlig for menneskene (men alligevel sagtens i sig selv kan være en fysisk størrelse).⁶ I analogi hermed er det muligt (og jeg vil sige: sandsynligt), at den *doxa* ('glansfulde status') af den inkarnerede *logos*, som "vi så" if. 1,14, også har en synlig komponent. Det græske ord *doxa* betyder nemlig i Johannesevangeliet sådan noget som 'ære', 'herlighed', 'glans' og henviser dermed til den *synligt* 'glansfulde status', som Jesus Kristus har.

For det andet er det tydeligt, at der i prologen arbejdes med et intrikat forhold mellem 'væren' og 'tilblivelse' eller 'tilstedekomst'. Den oprindelige *logos var* i verden fra begyndelsen (1,1), og 'lyset' *var* på samme måde i verden (1,5). Alligevel var 'lyset' også *på vej ind* i verden (1,9), og *logos "blev til"* 'kød' (1,14).⁷ Dette skifte er sat i gang af omtalen i 1,6-8 af Johannes Døberen. For det hele handler jo ikke blot om *ho logos* og 'lyset', men om nogle konkrete begivenheder, som er fokuseret på to konkrete personer: Johannes Døberen og (de facto) Jesus. Et menneske, Johannes,

6. Med parentesens foregriber jeg den senere udredning af *logos*'ens ontologiske status.

7. Jeg forudsætter uden videre diskussion, at 1,9 skal oversættes således (med DO1992): "Lyset, det sande lys, som oplyser ethvert menneske, var ved at komme ind i verden" – ikke "Det sande lys var det, som oplyser ethvert menneske, der kommer ind i verden". Sml. igen Barrett (1978, 160-161).

”fremstod” (1,6, pludselig og abrupt: der skete noget) for at vidne om ’lyset’ (1,7-8). Hvad han vidner om, er øjensynlig til at begynde med ’værenlyset’, der var der fra begyndelsen. Men derefter siges det også, at det ’sande’ lys *var ved at* komme ind i verden (1,9). Det må handle om ’lyset’ i den persons skikkelse, som skal vise sig at være Jesus, da han jo netop kom efter Johannes. Udtrykket ’var ved at komme’ (ἐρχόμενον i 1,9) anvendt om den kommende person modsvarer altså ordet ’fremstod’ (ἐγένετο i 1,6) anvendt om Johannes.

Det intrikate forhold mellem væren og tilstedekomst spidtes så i en uhyre kompleks bestemmelse i 1,9-11 af den præcise identitet af den ’kommende person’, som først i 1,17 nævnes eksplicit ved navn som ’Jesus Kristus’. Det ’sande lys’ (= de facto Jesus Kristus) ”var ved at komme ind i verden” (1,9). Det *var* (nu) i verden (1,10a), og verden *var blevet* skabt (helt tilbage ved begyndelsen) ved ”det” (= det ’sande lys’; 1,10b), *men* (καί) verden kendte ikke *ham* (αὐτόν, 1,10c), nemlig da han nu var kommet ind i verden. Og et eksempel på det sidste: Han ”kom” til sit eget, dvs. jøderne, *men* (καί) hans egne tog ikke imod ham (1,11). De derimod, der tog imod ham (αὐτόν), ... (1,12).⁸ I dette utrolig kompakte stykke er det tydeligt, at der tales om en indre sammenhæng mellem to størrelser: en person, der kom til stede, nemlig det ’sande lys’, der var på vej ind i verden (1,9) og nu var der (1,10a), men som verden ikke ’kendte’ (1,10c), og så en grundlæggende værenskategori, nemlig det ’lys’, der var der helt fra begyndelsen, da verden blev skabt (1,10b). En og samme skikkelse (og vi ved, at det er ’Jesus Kristus’) både kom til stede på et bestemt tidspunkt og havde været der helt fra begyndelsen. Spørgsmålet er så naturligvis, hvordan dette skal forstås.

Med 1,9-13 er hele historien sådan set fortalt.⁹ Det ’sande lys’, ved hvem verden oprindelig var skabt, kom nu ind i verden, men verden – inkl. ’hans egne’ – ’kendte’ ham ikke; nogle tog dog imod ham (1,11) og blev dermed Guds børn (1,12), genfødt af Gud (1,13). Det er hele historien fortalt med udgangspunkt i det begreb om ’lys’, som Johannes var kommet for at vidne om, men også fortalt noget abstrakt uden konkret navns nævnelse, hverken af Jesus Kristus, jøderne eller de Kristustroende.¹⁰ Det rådes der så bod på i 1,14-18, hvor der gribes tilbage til *ho logos*, men hvor hele begivenhedsforløbet samtidig fokuseres på et ’os’ og ’vi’, altså meget tættere på det

8. Jeg har her to gange gengivet det græske καί (normalt ’og’) med ’men’. Det er en idiomatisk brug af καί, som ikke har vundet genklang i DO1992.

9. Hermed markerer jeg allerede, at 1,14 (’inkarnationsverset’) ikke bibringer ’det afgørende nye’ (jf. om et øjeblik).

10. Man kan diskutere, hvad og hvem ’hans eget’ og ’hans egne’ i 1,11 henviser til: jøderne eller ’verden’? I lyset af hele resten af evangeliet er det dog mest naturligt at forstå det som en henvisning til ’Israel’ og ’jøderne’. Johannes havde ikke noget godt forhold til ’jøderne’.

Forum for Bibelsk Eksegese, vol. 18

Præeksistens, red. Kristian Mejrup, Søren Holst og Søren Feldtfofos Thomsen

ISBN 978-87-635-4145-9 (print) 978-87-635-4441-2 (ebook)

© Museum Tusulanums Forlag og forfatterne 2012 (ebook 2016) www.mtp.dk

konkrete: ”Kort sagt: *ho logos* blev ’kød’ (menneske) og opslug sin bolig blandt os, og vi så hans glansfulde status (*doxa*) ... som en énåren (søns) (modtaget) fra hans far” (1,14).¹¹

Bevægelsen mod det konkrete og specifikke, som vil blive fuldført i 1,17, hvor Jesus Kristus nævnes ved navn, bliver yderligere forstærket i 1,15, hvor Johannes Døberen indføres på ny med et skærpet vidnesbyrd: ”Han her (*οὗτος*) var den, om hvem jeg sagde: ’Han, som kommer efter mig (*ὀπίσω μου*), er blevet til (*γέγονεν*) forud for mig (*ἔμπροσθέν μου*); for han var til (*ἦν*) før mig (*πρῶτός μου*)” (1,15). Hvad Døberen her siger om den skikkelse, det hele handler om (Jesus Kristus), er, at han både er ’kommet til stede’ efter Døberen selv og også er ’blevet til’ og ’var’ før Døberen. Tydeligere kan den gennemgående bevægelse i hele prologen vanskeligt udtrykkes. Jesus Kristus er både en (menneskelig) person, der kommer ind i verden (i en pæn kronologisk rækkefølge efter Døberen), og også en (guddommelig) person, der blev til og har været der (’præksistent’) lang tid forud for Døberen selv, nemlig helt fra verdens begyndelse. 1,15 udtrykker altså den samme forståelse, som kom til udtryk i 1,10, blot med den forskel, at pilen nu er rettet direkte mod Jesus (Kristus): ”Han her ...”. Igen er spørgsmålet imidlertid, præcis hvordan sameksistensen i Jesus Kristus af menneskelig og guddommelig person skal forstås. Præcis hvordan skal Jesu Kristi ’præksistens’ og ’inkarnation’ forstås ifølge Johannesevangeliet?

Før vi forsøger at besvare det spørgsmål, kan vi opsummerende om prologen sige, at den rummer tre elementer, der er centrale for problemstillingen. For det første ønsker den, som vi har set, både i 1,10 og 1,15 tydeligvis at bringe til udtryk en slags ’dobbelt identitet’ af Jesus Kristus i henseende til ’væren’ og ’tilstedekomst’. Jesus Kristus er både den oprindelige *logos* og det oprindelige ’lys’, og han er også en menneskelig, fysisk, konkret person, der kom til stede i verden på et bestemt tidspunkt.

For det andet ønsker prologen at skildre denne dobbelte identitet i et dynamisk forløb, hvor der begyndes med det ene element, nemlig de to værenskategorier (*logos* og ’lys’), hvorefter teksten beskriver deres tilstedekomst i verden (1,9 om det ’sande lys’ og 1,14 om *ho logos*) i en skikkelse, som gradvis identificeres som en menneskelig person, en *ἄνθρωπος* og *ἄνθρώπου* (’ham’ og ’hans’ i 1,10-12), som så til sidst benævnes ’Jesus Kristus’. Dette element af bevægelse – det dynamiske forløb – er af afgørende betydning i prologen. Der spilles på det allerede i 1,3, hvor der tales om, hvordan verden ”blev til”, men det er fra og med 1,9, at det bliver styrende for hele teksten.

11. Oversættelsen af det indledende *καὶ* i 1,14 som ’Kort sagt:’ (eller ’Altså:’) skal tjene til at markere, at 1,14 snarere opsummerer og reformulerer, hvad der allerede er sagt i 1,9-13, end at indføre noget nyt. ’Inkarnationen’ er sket.

For det tredje tildeler prologen Johannes Døbereren en central rolle netop i forbindelse med det dynamiske forløb. Hans rolle er at 'vidne om lyset' (1,7-8), hvilket i sig selv kunne forstås ret alment. Men overgangen mellem 1,8 ("Han var ikke selv lyset ...") og 1,9 ("Det sande lys ... var ved at komme ind i verden") og Døberens afsluttende vidnesbyrd i 1,15 ("Han her var den, om hvem jeg sagde ...") viser, at hans rolle at 'vidne om lyset' i virkeligheden helt specifikt handler om at vidne om Jesus Kristus. Betydningen af denne rolle kan vanskeligt overdrives, som vi skal se.¹²

Så er vi klar til at besvare vores gentagne spørgsmål om den præcise betydning af sameksistensen i Jesus Kristus af værenskategorierne og menneskelig person. I hvilken forstand er Jesus Kristus både 'præeksistent' og 'inkarneret'?

Johannes Døberens vidnesbyrd ved dåben

Vi er vant til at læse Johannesevangeliets prolog som en selvstændig størrelse. Det er i sig selv ikke forkert, men teksten fortsætter faktisk ret direkte i 1,19 med et tema, der, som vi lige har set, spillede en central rolle allerede i prologen: Døberens vidnesbyrd. I første omgang (1,19-23) går dette vidnesbyrd (1,19) ud på at lade Døbereren selv "bekende" det, der allerede blev sagt om ham i 1,6-8: at han selv ikke er Kristus (1,20), men en, der forbereder hans komme (1,23). I næste omgang (1,24-28) lader teksten Døbereren sige, at han selv døber "med vand", men at der "midt blandt jer står den, som I ikke kender" (1,26), "den, der kommer efter mig", men som er højt hævet over Døbereren selv (1,27). I tredje omgang (1,29-31) ser Døbereren så Jesus "komme" hen til sig (igen ἐρχόμενον, 1,29, som i 1,9), hvorefter han meget præcist identificerer ham både som "Guds lam, der fjerner verdens synd" (1,29) og med en eksplicit reference tilbage til prologen (1,15) som "Han her (οὗτος) er den, om hvem jeg sagde: 'Efter mig (ὀπίσω μου) skal der komme (ἔρχεται) en mand (ἄνθρωπος, altså et menneske), som er blevet til (γένεσθαι) forud for mig (ἔμπροσθέν μου); for han var til (ἦν) før mig (πρῶτός μου)'" (1,30).¹³ Og Døbereren tilføjer, at han selv (heller) ikke "kendte" ham, men at han selv "kom" og døbte "med vand", "for at han (Jesus) skulle blive åbenbaret for Israel" (1,31).

12. Den opmærksomme læser vil have noteret sig, at jeg uden at blinke læser prologen som én samlet litterær enhed. Spekulationer om dens tilblivelse er fuldstændigt 'beside the point'.

13. Den græskkyndige vil muligvis spekulere over forskellen mellem οὗτος ἦν ὃν εἶπον i 1,15 og οὗτός ἐστιν ὑπὲρ οὗ ἐγὼ εἶπον i 1,30. Hvor οὗτός ἐστιν direkte identificerer Jesus som osv., dér betyder udtrykket i 1,15 snarere dette: "Det var altså ham her, om hvem jeg sagde ...". 1,15 skal altså referere tilbage til 1,6-8.

Alt dette er i virkeligheden indholdet af Døberens vidnesbyrd (1,19), som leder op til hans endelige vidnesbyrd i 1,32-34, der eksplicit benævnes sådan.¹⁴ Hvad det handler om, er dels Døberens selvbekendelse af, at han ikke selv er Kristus, men en, der forbereder Kristi komme, dels det genkommende tema om at 'vide', hvem Jesus er (Døberen selv 'ved' det først i 1,29), og endelig en forberedelse i omtalen af Døberens dåb "med vand" af hans endelige vidnesbyrd i 1,32-34, hvor der i forbindelse med Jesus tales om en "dåb med hellig ånd" (1,33). Indtil videre kan vi konstatere, at 1,19-31 simpelthen er at forstå som en mere detaljeret og konkret *udskrift* af 1,6-8 og 1,15 i prologen.¹⁵ Dermed spændes ens nysgerrighed næsten til bristepunktet: Præcis hvad er det, Døberen vil sige om Jesus i sit afsluttende vidnesbyrd (1,32-34)? Man må næsten citere det:

Johannes vidnede således: Jeg har set ånden stige ned som en due fra himlen, og den forblev over ham. / Jeg selv kendte ham ikke, men han, som har sendt mig for at døbe med vand, han havde sagt til mig: 'Den person, hvor du ser ånden stige ned og forblive over ham, han er den, der døber med hellig ånd.'
/ Og jeg har selv set det og vidnet om, at denne person er Guds søn.

Hvad er det så, Døberen siger? Han siger, at han har set 'ånden' (*to pneuma*) stige ned over Jesus og blive over ham, og videre – med Gud som kilde – at Jesus derfor 'døber med hellig ånd'.

Nuvel: Så er det, man må samlæse udskriften af Johannes' vidnesbyrd (1,19-34) med præsentationen af det i kortform i prologen, specielt i 1,15, som der direkte refereres tilbage til. Hvordan ved Døberen ifølge 1,29-34, at det er Jesus (den 'mand', *anēr*, der skal komme efter ham), der er Kristus? Svar: Fordi han har *set to pneuma* stige ned fra himlen over Jesus, og Gud har sagt til ham, hvad det betyder. Hvordan ved han i 1,15, at det er Jesus, om hvem det lige er sagt, at *ho logos* blev 'kød' og tog bolig blandt os, der er den, der skal komme efter ham? Hvis vi fortsat forstår 1,19-34 som en udskrift af Døberens vidnesbyrd i prologen, er kun ét svar muligt: *ho logos* blev 'kød' i Jesus, *da to pneuma* steg ned over ham i den Johannesdåb, som ikke er noget så ligegyldigt som en almindelig vanddåb (Jesus bliver jo ikke her

14. Sammenhængen af 1,19ff med det foregående kommer godt frem, hvis man oversætter *Καὶ αὐτὴ ἐστὶν ἡ μαρτυρία τοῦ Ἰωάννου* således: "Det følgende er altså Johannes' vidnesbyrd ...".

15. Barrett (1978, 171) har i hvert fald set så meget, så at han til det indledende *καὶ* ('og') i 1,19 noterer: "The opening narrative is linked very closely with the allusions to John the Baptist in the Prologue. He came *εἰς μαρτυρίαν* (1.7), and his *μαρτυρία* on a crucial occasion is now given." Bedre ville være: "... and the content of his *μαρτυρία* is now given".

vanddøbt af Døberen), men derimod så at sige Guds egen dåb af Jesus med hellig ånd (*to pneuma*).

Her har vi altså svaret på vores spørgsmål om Jesu Kristi 'præeksistens' og 'inkarnation' ifølge Johannesevangeliet. Det fysiske menneske (en *anêr*, 'mand') af kød og blod (*sarx*), som er Jesus af Nazareth, bliver til en skikkelse med en dobbelt identitet af jordisk og guddommelig væren, *da han i Guds egen åndsdaab modtager to pneuma*. På den måde kommer Guds egen *logos* og 'lys' til stede i ham. Derfor gælder det også fra da af, at han som Jesus Kristus ved siden af at være et menneske (en *anêr* og *sarx*), der er kommet til verden på et konkret tidspunkt (efter Døberen), tillige er blevet til og har eksisteret lang tid forud for det tidspunkt, nemlig helt tilbage til verdens begyndelse. 'Jesus' kom efter Døberen, 'Kristus' eksisterede som *logos* og 'lys' ved verdens begyndelse. Om Jesus Kristus gælder begge dele. Jesus Kristus er altså 'præeksistent' – som Jesus selv siger i 8,58 – fordi Kristus-delen, dvs. *logos* og 'lyset', som nu indgår som en uløselig del af Jesus Kristus, eksisterede fra verdens begyndelse. Jesus Kristus er også 'inkarneret', fordi den samme Kristus-del kom til at blive knyttet uopløseligt til det konkrete menneske (en *anêr* og et stykke *sarx*), der var Jesus af Nazareth. Måden, 'inkarnationen' skete på, var, at Guds *pneuma* steg ned fra himlen og "forblev over ham". Hvad der derimod ikke skete i 'inkarnationen', var, at Guds *logos* i en eller anden vanskelig forståelig forstand '*blev til*' 'kød'. Guds *logos*, som har sin oprindelse i den himmelske livsverden, kan ikke pludselig blive *transformeret til* en jordisk form for kødelighed. Guds oprindelige *logos* og 'lys' vedblev at være, hvad de hele tiden havde været. Og Jesu *sarx* vedblev at være, hvad det hele tiden havde været. Men de to størrelser blev ved *pneuma*'ens nedstigning fra himlen uløseligt forbundet med hinanden, sådan at man i eller på Jesu jordiske *sarx* nu også kunne se den 'glans' (*doxa*), der var den direkte synlige manifestation ('lyset') af Guds *logos*.

To supplerende overvejelser for og imod

Der er grund til at fremlægge to overvejelser, hvoraf den ene kan tjene til støtte for den foreslåede forståelse, hvorimod den anden kunne tænkes at rokke ved den.

Den første overvejelse fokuserer på forholdet mellem *logos*, 'lys' og *pneuma* og peger så på en verdensforståelse, der er samtidig med Johannesevangeliet, og som netop havde noget præcist og sammenhængende at sige om de tre begreber. Hvad det drejer sig om, er en bestemt græsk filosofisk retning: stoicismen. I den grundlæggende, stoiske fysik skildres verden som en enhed, der holdes sammen af Gud. Gud virker i verden med sin alt-sammenbindende 'energi', der har to dimensioner, der er to sider af den samme sag. Forstået som et fysisk fænomen er den alt-sammen-

bindende 'energi' *pneuma*, som er en særlig potent legering af ild og luft. Forstået som en 'kognitiv' størrelse, dvs. som 'information', er den alt-sammenbindende 'energi' *logos*. De to begreber, *pneuma* og *logos*, er altså to sider af den samme sag i en rent fysisk og en kognitiv fremtrædelsesform. Men der er mere. For stoikerne talte også om 'lys' (som de kaldte ἀύγή, 'glimt', eller φλόξ, 'flamme') som selve Guds fremtrædelsesform, når han havde trukket verden sammen i sig forud for, at han igen skabte verden ud af dette 'lys'. 'Lyset' er altså Guds synlige fremtrædelsesform, både når han hviler, og når han gennem sin *pneuma* på ny udfolder sin *logos* i en nyskabelse af verden.¹⁶

Kan noget være mere relevant for det materiale i Johannesevangeliet, vi har set på? Ikke blot ser vi her den fuldstændige parallel mellem *logos* og *pneuma*, som vi så hele kap. 1 af Johannesevangeliet lægge op til. Vi ser også den særlige relevans af 'lyset' og kan nu pludselig forstå, hvorfor de Kristustroende direkte kan se Jesu Kristi *doxa* ('glans'), da *logos*'en er blevet 'kød'. Endnu vigtigere er det, at vi, hvis vi læser Johannesevangeliet kap. 1 i lyset af den stoiske begrebslighed, kan forstå, hvad der overhovedet menes med den *logos*, som der tales så meget om. Den er Guds 'plan', selve den kognitive struktur, som i *pneuma*'ens form kommer til konkret udfoldelse i verdens dynamiske forløb.¹⁷ Den kan selvfølgelig også udsiges eller tales. En 'kognitiv', 'rational' 'plan' kan formuleres, artikuleres og forstås. Og det er så netop det, Jesus gør gennem hele Johannesevangeliet, når han igen og igen gør rede for sin egen identitet som en person, der er 'steget ned' fra himlen (jf. "stige ned" om *pneuma*'en i 1,32) for igen snart at blive 'ophøjet'. Jesus Kristus-begivenheden var det centrale indhold af Guds 'plan', hans *logos*.

Vi må konkludere, at dette centrale, stoiske tankegods giver markant støtte til den foreslåede forståelse af 'præksistens' og 'inkarnation' i Johannesevangeliet.

Anderledes ligger det med en modovervejelse. I den foreslåede forståelse indgår det, at Johannes Døberens ultimative vidnesbyrd i 1,32-34 handler om, hvordan Jesus blev Kristus, altså så at sige om Jesu Kristi 'ontologi', hans værensform. Men er det nu rigtigt? Er temaet ikke et lidt andet, nemlig spørgsmålet om, hvordan Døbereren opnåede indsigt i, at Jesus er Kristus? Hele vejen igennem 1,19-34 (se fx 1,26.31 og 33) – og jo også i prologen – handler Døberens vidnesbyrd om at identificere, hvem det nu er, der er Kristus. Og det er til lige præcis det formål, Gud kommer ham til hjælp ved dels at sende *pneuma*'en ned over Jesus, dels på forhånd at have annonceret betydningen heraf for Døbereren. Det er vel det, vil man sige, der

16. For en kort gengivelse (med yderligere henvisninger) af stoisk fysik med særligt henblik på *pneuma*'en, se Engberg-Pedersen (2010, 19-22).

17. For denne (stoiske) forståelse af *logos* se Johnny Christensen (2012, 30, 61, 68-69).

Forum for Bibelsk Eksegese, vol. 18

Præksistens, red. Kristian Mejrup, Søren Holst og Søren Feldtfos Thomsen

ISBN 978-87-635-4145-9 (print) 978-87-635-4441-2 (ebook)

© Museum Tusulanums Forlag og forfatterne 2012 (ebook 2016) www.mtp.dk

er tekstens hovedpointe. Og måske interesserer denne tekst sig slet ikke rigtigt for, hvad den bagvedliggende 'ontologi' skulle være, men tager blot fænomener, som vi for vores del identificerer som 'præksistens' og 'inkarnation', for givne.

Hertil er svaret både Ja og Nej. Det er rigtigt, at temaet om, hvem der 'kender' Jesus Kristus, og hvordan Døberen kan 'kende' ham, indgår som en vigtig del af Døberens vidnesbyrd. Men der sker jo de facto også noget i den scene (1,32-34), der udgør indholdet af Døberens ultimative vidnesbyrd: *pneuma*'en stiger de facto ned fra himlen og forbliver over Jesus. Der sker altså også noget med Jesus, noget, der ovenikøbet gør ham i stand til at "døbe med hellig ånd", altså så at sige at give *pneuma*'en videre.¹⁸ Når man så ydermere betænker, at såvel prologen som udskriften af Døberens vidnesbyrd i resten af kapitlet gør et stort nummer ud af at pointere – på en næsten paradoksal måde – en central dobbelthed i Jesu Kristi identitet (i 1,15 og 1,30), nemlig at han *både* var et menneske (og født efter Døberen selv) og guddommeligt (og eksisterende lang tid forud for Døberen), så bliver det meget vanskeligt at tro andet, end at beskrivelsen i 1,32-34 af Jesu Gudsåb med *pneuma*'en også tjener det formål at forklare eller opløse paradokset i Døberens gentagne beskrivelse af ham. Jesus både kom efter og var før Døberen, fordi der i ham *mødtes* to ting (et menneske af kød og blod og Guds oprindelige *logos* og plan), som til at begynde med var adskilt fra hinanden, men som kom sammen i ham, da Gud lod sin *pneuma* stige ned fra himlen og forblive over 'manden' (dvs. mennesket) Jesus.

Hvorfor 'præksistent'?

Under denne overskrift skjuler der sig to helt forskellige spørgsmål. Det første har ikke noget nyt at tilbyde til den særlige forståelse af Jesu Kristi 'præksistens', vi nu har udarbejdet. Det andet har.

Det første spørgsmål vedrører formålet hele Johannesevangeliet igennem med den stadige understregning af, at Jesus er 'steget ned' fra himlen (for siden at vende tilbage igen), at han fandtes (som 'Jeg er') før Abrahams fødsel o.l. Det spørgsmål kunne fortjene en meget længere udredning, end det vil få her, ikke mindst i lyset af den store tyske ekseget, Rudolf Bultmanns påstand om, at det eneste budskab, åbenbareren Jesus egentlig åbenbarer i Johannesevangeliet, er, at han selv *er* den fra

18. Hvordan Jesus gør det sidste ('døber med hellig ånd'), ligger uden for denne artikels horisont. Det er sådan set det, hele resten af evangeliet handler om. Hvad det første angår ('der sker noget med Jesus'), kunne man også her bringe noget vigtigt stoisk tankegods ind: at to fysiske størrelser kan indgå i en 'algennemtrængende blanding' (*κρασις δι' ὅλου*), der samtidig bevarer de to blandede elementers respektive identiteter.

Forum for Bibelsk Eksegese, vol. 18

Præksistens, red. Kristian Mejrup, Søren Holst og Søren Feldtfos Thomsen

ISBN 978-87-635-4145-9 (print) 978-87-635-4441-2 (ebook)

© Museum Tusulanums Forlag og forfatterne 2012 (ebook 2016) www.mtp.dk

himlen nedstegne åbenbarer.¹⁹ Her må vi nøjes med at konstatere, at den stadige understregning af Jesu Kristi 'præksistens' både retorisk og indholdsmæssigt (fx i diskussionen med 'jøderne') tjener til at præcisere Jesu Kristi ganske særlige forhold til Gud, nemlig lige netop det forhold, som prologen artikulerer, når den forbinder Guds oprindelige *logos* og 'lyset' med Jesus Kristus og derpå kan forlade ham i Guds favn som den skikkelse, der i sit liv og sin død "udlagde" Gud, dvs. viste, hvad og hvordan han er. Her skal tanken om Jesu Kristi 'præksistens' simpelthen udtrykke den påstand, at Jesus Kristus – som noget helt unikt og ud over sin tilstedekomst på jorden – var (og er) "énbåren Gud" (1,18). Så må han jo også have været "hos Gud" helt fra begyndelsen, som det siges allerede i 1,1. Det er fx striden om dette Jesu Kristi væsen og helt unikke forhold til Gud, som skiller mellem 'jøderne' og Jesus selv. Meget mere kunne siges om den både retoriske og indholdsmæssige (teologiske) pointe af den stadige understregning af Jesu Kristi 'præksistens', der jo handler om selve 'kristologien' i Johannesevangeliet og kampen om den. Men lad det være nok her.

Det andet spørgsmål drejer sig om funktionen af understregningen hele Johannesevangeliet igennem af Jesu Kristi 'præksistens', *hvis* man forstår selve tanken om denne 'præksistens' på den her foreslåede måde. Så bliver fokus ikke kun på, hvad der siges om Jesus selv ('kristologien'), og hvilken rolle det spiller både retorisk og indholdsmæssigt i de konflikter, teksten beskriver. I stedet kommer spørgsmålet til at vedrøre, om der er begivenheder og udsagn, man forstår bedre end ellers, *hvis* man, hver gang der tales om Jesu Kristi 'præksistens', hans 'nedstigning' o.l., med-'hører' og medinddrager hele det kosmologiske begrebskompleks om *logos*, 'lys', *pneuma* og konkret jordisk *sarx* (og altså forståelsen af, hvordan de tilsammen 'udgør' den fra himlen nedstegne Jesus Kristus). Og her er det min påstand – som desværre slet ikke kan begrundes nærmere her – at man som fortolker rent faktisk står over for en guldgrube, hvis man giver sig til at læse, hvad der siges hele Johannesevangeliet igennem, med den fulde forståelse af Jesu 'ontologiske' identitet i baghovedet. Det er for så vidt allerede en central pointe hos Gitte Buch-Hansen, når hun bestemmer Johannesevangeliets emne *mellem* beretningen om Jesu Gudsdaab med *pneuma*'en i kap. 1 (1,29-34) og hans indblæsning af *pneuma*'en i disciplene i kap. 20 (20,22) sådan, at emnet ikke blot er Jesus (nemlig hvad han sagde og gjorde),

19. Se fx Bultmann (1984, §48, spec. 418-420). Bultmann fjernede alt det kosmologiske (Bultmann: 'mytologiske') stof, som jeg har forsøgt at genindføre her, så der kun blev ét budskab tilbage, som fordrede én reaktion: eksistentiel stillingtagen. Der er her tale om en voldsom indsnævring af alt det meget mere omfattende, som Johannes' Jesus faktisk siger og gør, når han taler om sin 'præ- (og post-)eksistens'.

men snarere er *pneuma*'ens virke i Jesus.²⁰ Men i lyset af, hvad vi har set ovenfor, kan feltet udvides, så at det vedrører enhver forekomst af begreberne *pneuma*, 'lys' og *logos* – og ydermere 'liv' (jf. 1,4).

Lad mig give et enkelt eksempel på denne udvidede læsning af resten af evangeliet, et eksempel, som på ingen måde kan udfoldes fuldstændigt her, men som alligevel skulle være tilstrækkeligt til at vise, hvor meget mere indhold der er i Jesu Kristi konstante påberåbelse af sin 'præeksistens' i Johannesevangeliet, end fx Bultmann ville være ved. Kap. 7-8 af Johannesevangeliet udgør (kan man med god ret hævde) en enhed, der holdes sammen af to temaer: en gradvis radikalisering af modsætningsforholdet mellem 'jøderne' og Jesus (jf. hvordan det hele ender i den tekst, vi begyndte med) og en gradvis udvikling af svaret på et spørgsmål, som ikke rejses direkte, men som ligger latent neden under det hele, nemlig hvordan det kan være i den række af 'skismer' (*schismata*), som de to kapitler skildrer (fx 7,30-32; 7,40-44; 8,30-37), at nogle mennesker 'kommer til tro' på Jesus, mens andre – og altså ikke mindst 'jøderne' – ikke gør det. Det underliggende (filosofiske) tema er altså dette: Hvordan skal man *forklare* henholdsvis 'tro' og mangel på samme?

Det spørgsmål gives der forskellige svar på, men ét af dem er, at man skal kunne 'høre' Jesu *logos*.²¹ Fx siger Jesus i 8,43 til 'jøderne': "Hvorfor forstår I ikke, hvad jeg siger (*λαλιά*)? Fordi I ikke kan høre (*ἀκούειν*) min *logos*." Her ser vi for det første den vigtige rolle, som Jesu *tale* spiller. Men for det andet må vi jo spørge, *hvorfor* 'jøderne' ikke kan 'høre' Jesu *logos* og dermed forstå, hvad han siger. Svaret giver Jesus umiddelbart efter (8,44): fordi de har Djævelen som deres far. Det udredes så yderligere, og forklaringen er bl.a., at når man har Djævelen som sin far, så betyder det, at man "vil gøre" hans, Djævelens, "lyster" (*ἐπιθυμῖαι*). Med sådan en begærstruktur – godt forankret i Djævelen selv – *kan* man altså ikke 'høre' Jesu *logos*.

Hvordan så omvendt med dem, der faktisk kommer til 'tro' på Jesus? Her opererer de to kapitler på den ene side med den tanke, at disse mennesker i princippet "vil gøre Guds vilje" (se fx 7,17). I den forstand er de 'fra Gud', og om dem gælder det så, at "Den, der er fra Gud, (kan) høre(r) (*ἀκούει*) Guds ord (*ῥήματα*)" (8,47). Men det er bare ikke nok i sig selv. Der må også noget til på den anden side, dvs. hos den, der *taler* Guds ord. Nuvel, da der i alt dette tales om både Jesu 'tale' (*λαλιά*), Guds ord (*ῥήματα*) og Jesu *logos*, og da der hele tiden refereres til, at Jesus "er kommet fra

20. Buch-Hansen ser *pneuma*'en (og ikke Jesus) som selve protagonisten i hele evangeliets midterdel mellem kap. 1 og 20. Den samme pointe kan udtrykkes ved at sige, at protagonisten er 'Jesus Kristus' i den prægnante betydning, jeg har forsøgt at udarbejde her.

21. Her er Jesu *logos* at forstå som *indholdet* af, hvad han konkret siger, og dette indhold er naturligvis identisk med *Guds logos* (jf. 8,55), som vi kender den fra prologen. Jesus taler jo kun, hvad han har "hørt fra Gud" (8,40).

Gud” osv. (se fx 8,42), så er det fristende at bringe hele det kosmologiske apparat om *logos* og *pneuma* ind i billedet. Resultatet bliver så, at de mennesker, der i princippet vil gøre Guds vilje, faktisk *kan* ’høre’ Jesu *logos*, fordi *de kan reagere på den pneuma*, som Jesus (*men ikke de selv*) har, og som rent bogstaveligt strømmer ud af munden på ham i alt det, han siger (hans *λαλιá*). Disse mennesker kan altså *tage imod pneuma*’en og dermed ’høre’ Jesu *logos* (det kognitive indhold af Jesu tale-strøm). De *forstår* dermed også hans *λαλιá* = hvad han siger.²²

Dette var kun et eksempel. Hvad det viser, er, at den mere præcise matrix, vi har formuleret som det sammenhængende sæt af begreber, der ligger bag tanken om Jesu Kristi ’præksistens’ og ’inkarnation’ i Johannesevangeliet, kan bringes i anvendelse til at opnå en mere præcis forståelse af en lang række andre temaer, der dukker op senere i evangeliet. På den måde lægger kap. 1 – med den her formulerede alternative forståelse af Jesu Kristi ’præksistens’ og ’inkarnation’ – grunden for resten af evangeliet på en måde, som kalder på en fornyet læsning af det hele. Hvis det så viser sig, at evangeliet som helhed falder bedre på plads og giver mere sammenhængende mening, når teksten læses på den måde, ja, så gælder det omvendt, at det forhold i sig selv vil udgøre endnu et argument – det ’andet’ argument, vi annoncerede til at begynde med – for rigtigheden af læsningen af kap. 1. Om hele denne kabale går op, kan man endnu ikke vide. Men er det ikke umagen værd at gøre forsøget?

Litteraturliste

Barrett, C.K., 1978, 2. udg. (1955), *The Gospel According to St John*, London: SPCK

Buch-Hansen, G., 2010, ”*It is the Spirit that Gives Life*”. *A Stoic Understanding of Pneuma in John’s Gospel*, Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft 173, Berlin: De Gruyter

Bultmann, R., 1984, 9. udg. (1953), *Theologie des Neuen Testaments*, Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck)

Christensen, J., 2012, 2. udg. (1962), *An Essay on the Unity of Stoic Philosophy*, København: Museum Tusculanum Press

22. Til yderligere forklaring: Man må altså forestille sig, at der så at sige opereres med tre kategorier af personer: (a) Jesus Kristus, der besidder *pneuma*’en, som er Guds egen kraft, (c) ’jøderne’, der i den helt modsatte ende af spektret har Djævelen selv som deres far (hvilket jo også er en kraft), – og så midt imellem (b) *nogle* mennesker, der endnu ikke er forankret i nogen kraft, men som, fordi de grundlæggende vil gøre Guds vilje, kan reagere positivt på Guds egen kraft, sådan som den strømmer ud af Jesu Kristi mund.

- Dodd, C.H., 1953, *The Interpretation of the Fourth Gospel*, Cambridge: Cambridge University Press
- Engberg-Pedersen, T., 2010, *Cosmology & Self in the Apostle Paul: The Material Spirit*, Oxford: Oxford University Press
- Plutarch, *De Alexandri Magni Fortuna aut Virtute*, i *Plutarch's Moralia* IV, 1936 og sen., overs. F.C. Babbitt, Loeb Classical Library, London/Cambridge Mass: Heinemann/Harvard University Press
- Watson, F., 1987, 'Is John's Christology Adoptionist?', i *The Glory of Christ in the New Testament: Studies in Christology*, red. L.D. Hurst og N.T. Wright, Oxford: Clarendon, 113-124